

A CSELEKVÉS AZ ÉSZLELÉSI ÉS EMLÉKEZETI FOLYAMATOK MODELLÁLÁSÁBAN: TÖRTÉNETI MEGJEGYZÉSEK

1. TÖBBFÉLE ÚT A CSELEKVÉSHEZ A KOGNITÍV PSZICHOLÓGIÁBAN

A mai kognitív pszichológiában több egymással párhuzamos s részben egymással érintkezô út vezetett a 'cselekvés' fogalmának értelmezô erejû megjelenéséhez. Ezek az utak a filozófiailag (is) értelmezett cselekvés fogalom különbözô pólusaihoz s ennek megfelelôen különbözô történeti hagyományokhoz is kapcsolódnak. Ezek közül csak egyrôl próbálok viszonylag részletesen beszélni, kiindulásként mégis fontosnak tartom maguknak az utaknak a vázolását. Közös vonásuk, hogy kétségbevonják a "tiszta megismerés" eszményét, s a megismerést pszichológiailag vizsgálva összekötik az alkalmazkodással, a motívumokkal és/vagy a társas étellel.

(a) A mozgástól a cselekvésig

Közismert az a pszichológiai hagyomány, mely a funkcionista pszichológia kezdeteire, Théodule Ribot s mások munkáira illetve Szecsenovra () vezethetô vissza s kiindulópontjában mint az észlelés **motoros elmélete** fogalmazódott meg. E hagyományban ha nem is közvetlen, de sokak által bejárt út vezet a szó szoros értelmében vett motoros elméletektôl a cselekvésnek a megismerésben játszott szerepét hangsúlyozó felfogásokig. Gondoljunk csak Leontyev (1979) koncepciójára az észlelés aktív jellegérôl, vagy az amerikai Weimer (1976) koncepciójára, aki a motoros elméleteket egy neopragmatikus-evolúciós cselekvési felfogásban próbálja feloldani, ahol minden megismerés a cselekvéses alkalmazkodás keretében lenne értelmezendô. Talán felesleges is itt megjegyezni, hogy a cselekvéses koncepcióknak ehhez a tág keretéhez sorolható Piaget (1967) megismerés felfogása is, mind ahogyan konkrét fejlődéslélektani, mind ahogyan evolúciós biológiai s filozófiai kirándulásai során kezeli a cselekvést mint a megismerést magyarázó fogalmat.

(b) Motiváció és célirányosság mint a megismerés szervezô elvei

Az utilitáriánus emberképtôl kezdôdôen van a pszichológiában is egy erôteljes hagyomány, mely az érdekbefolyásolta ember nevében szakít a tiszta megismeréssel. Filozófiai képviselô a felfogásnak jól ismertek, Machtól (1927) Karl Popperig (1962, 1995), s az is jól ismert, hogy ezek az ismeretelméletek a darwini szelekciós gondolatot terjesztik ki az eszmék világára. Ugyanígy van ez a pszichológiában is, ahol az "ismeret kritériuma a gyakorlat" elv s

a szelekciós gondolat úgy fordítódnak le a funkcionalista hagyományban az egyén pszichológiájának elveivé, hogy az egyén megismerésében a szelekció elve hedonisztikus válogató elv lenne. Jól ismert, hogyan jelenik meg ez már a századfordulón Thorndike (1896) munkájában mint az effektus törvénye. Kevésbé közismert példa is említhető azonban: Karl Bühler (1922) fejlődéslélektana. Nagyhatalú tankönyve amikor elsők között próbált világosan azonosítani minőségi fejlődési szakaszokat a gyermek életében, ezt darwini alapon tette. A viselkedés szerveződésében (ld. erről Pribram, 1983) az ösztön, a szokás (dresszúra) és az értelem három szintjét különböztette meg, mind az állati viselkedésben, mind a gyermeki intellektusban. Az elkülönítés alapja a kiválasztás terepe volt, az, hogy min érvényesül a természetes szelekció. A klasszikus darwini kiválasztás, melynek a fennmaradás a tétje, a fajon belül érvényesül, s a viselkedésben kialakítja az ösztönöket. A testi tevékenységen, az egyénen belül érvényesül a szokásokat kialakító tanulás. A harmadik szinten a szelekció belső folyamat: képzetek, gondolatok közötti belső szelekció a beválás alapján, ez az intellektus. A gondolati próbálkozások sem tiszta megismerést adnak, az élet szennyezett tényei irányítják őket.

A megismerés beillesztése a vitális érdekek világába természetesen központi mozzanat az egész mélylélektani gondolkodásban Freud Tervezetétől () kezdve. S ugyanez irányítja a percepciókutató új Szemlélet vizsgálatait a negyvenes évek végétől: érdekeink és értékeink befolyásolják még legingerközelibbnék tűnő illetve a másik végponton legmagasabbrendű, legtisztábbnak hitt megismerési folyamatainkat is (A pszichoanalitikus és a percepciókutató felfogás összevetésére ld. Marton, 1982).

Mindez szép, hogyan jön azonban a cselekvéshez? Ez az affinitás egyszerűen annak köszönhető, hogy ha az előző hagyományt komolyan vesszük, ez is a motiváció kérdésköréhez vezet el. A klasszikus felvilágosodás kori morálfilozófiától Leontyev (1979) koncepciójáig bezárólag a célirányosság/szándék, a motivációs architektúra az alapja a cselekvés s a különböző, ennek alárendelt megvalósító viselkedési kategóriák (aktus, művelet) elkülönítésének. A sajátos motivációs építkezés révén válik valami viselkedésből cselekvéssé (a cselekvésnek van motívuma; ma azt mondanók, hogy intencionális hozzáállásból értelmezhető Dennett, 1987 terminológiájában). Többek közt épp ez a séma okoz gondokat a nem tudatos determináció fogalmi értelmezésében (hol van ott a szándékos ágens).

(c) Társas tényezők a megismerésben

Egy további gondolati hagyomány a **társas determináltság** nevében kérdőjelezi meg a tiszta s passzív megismerés vélelmét. Nem azokra a felfogásokra kell itt gondolnunk, melyek gondolkodásunk konformizmusát s a társadalomnak az egyén feletti uralmát hirdetik, hanem a szociologizmus olyan változataira, amelyek a megismerés **struktúráját** eredeztetik társas

nozzanatokból. Nemcsak a filozófiában és a szociológiában létezik ez a koncepció. A francia etnológusok például már korán elindítják a pszichológusok fantáziáját abba az irányba, hogy gyökerét tekintve az emberi kategorizáció eredetileg emberek besorolása lenne. A taxonómikus hierarchiák kialakítása, mely a logika egyik előfeltétele, emberek osztályba sorolásából indulna ki (Durkheim,). Vagy egy másik felfogásban a társas eredet alapja **narratív** lenne. Janet (1923) illetve Blonszkij (1935) és részben Bartlett (1932/1985) is a sajátosan emberi emlékezés alapformáinak a történetté tett emlékezést tennék. Ez a megismerési séma kiindulásként mint közlési séma létezne, mely minden eseményt emberek közötti eseménnyé fordítana le, mindent egy célirányos emberi sémának rendelve alá (Pléh, 1986).

Nem akarom részletesen továbbvezetni ezt a társas irányt. A szociálpszichológiában Heider (1944) klasszikus kísérleteitől kezdve folyamatosan létezik az a gondolatmenet, mely a társas mintázatok beszüremelését megmutatja a nem társas anyagú megismerésnél is. Sőt, az az intencionális tulajdonítási keret a mai fejlődéslélektanban is fontos kiindulópont lesz. Gergely, Csibra, Nádasdy és Bíró (1994) kutatásai például kimutatták, hogy maga az intencionalitás tulajdonítás mint sajátos fejlődési kiindulópont, moduláris rendszerként is értelmezhető, s részben az alább említendő antropomorf rendszer kiindulópontja lesz.

(d) Rendteremtés mentális tartalmainkban

Erről a negyedik hagyományról részletesebben szeretnék beszélni, úgyhogy itt megelégszem a célkijelöléssel. A cselekvés mint organizáló fogalom megjelenik azokban a törekvésekben is, melyek arra keresik a választ, hogyan szerveződnek mentális tartalmaink struktúrákba. Az emberi cselekvés ennek során úgy jelenik meg, mint egy igen erős séma, melyet antropomorf módon mindenre ráhúznak, s így értelmezhetővé tesszük a világot s saját magunkat. A cselekvéses templát a rendteremtés eszköze egy egyébként kaotikus világban illetve, a másik oldalról tekintve, éppenséggel félrevezető akadály abban, hogy átlássuk a világ valódi oksági összefüggéseit.

2. REND KERESÉSE AZ ASSZOCIÁCIÓS KÁOSZBAN: BERGSON

Az itt elemzett hagyományban máig visszatérő mozzanat, hogy a cselekvés kategóriája úgy jelenik meg, mint eszköz az asszociációs emberképpel szembeni harcban. Már a századfordulón a pszichológia uralkodó asszociációs felfogásával szemben is több törekvés jelent meg, melyek a mentális élet szerveződésében valamilyen új rendet kerestek. Természetesen ez a törekvés messze a pszichológia határain túl is érvényesült: a logika platonisztikus törekvései például azt az igényt is szolgálták, hogy meghaladják a

hagyományos pszichologizmus asszociációs szervező rendszerét. Kis mértékben, de a korai gondolkodáslélektanban (Külpe, 1912/1983) is megjelent ez.

A pszichológiai felismerések átfogó igényére Wertheimer (1922/1983) a jó példa. Az asszociáció veszélyes s téves fogalom mert egyszerre tételezi véletenszerűen szervezettnek magát a világot s az emberi elmét is. Tudjuk, hogy az alaklélektan milyen sajátos választ ad a dilemmára: a helyes, értelmes rend kulcsa az észlelés, melyben megfelelés van élmények s a világ rendje közt. Az asszociációk esetlegességével azt állítják szembe, hogy az észlelés és a világ rendje egyaránt előre szervezett, rendezett s értelmes.

Bergson, miközben sok mindenben bírálta a századforduló pszichológiájának életidegenségét, hasonlóan elégedetlen volt az asszociáció magyarázó erejével. Kritizálja az önmegfigyelést, hogy a karosszékpszichológia általa felújított attitűdjének megfelelően az **intuíciónak** nevezett ellenőrizetlen kontemplációt állítsa újra előtérbe; bírálja a paralellizmust; de ami számunkra most érdekes, az is gond számára, hogy a kísérleti lélektan hisz a lélek mozaikszerű felépítésében. Magyarul 1923-ban megjelent első nagyobb könyvében meglehetősen kidolgozott bírálat mellett alternatívát is ad a kísérleti lélektannal szemben. Fő baja vele a pozitívizmus és az elementarizmus. A lelki élet nem írható le atomokból előálló realitásként: állandó mozgás, változás, átalakulás jellemzik. Az ember kettős Énnel él: az egyik, a Bergson számára fontosabb, az igazi belső Én, a másik viszont életünk a társadalom számára megkonstruált formában: a külső világban szereplőként megvalósuló életünk.

Az intuíció az ember ösztönös énjét világítja meg. Másik szféránk a valósághoz alkalmazkodó, evolúciós kontextusban értelmezhető haszonelvűen szerveződő értelem.

Ennek tüzetes elemzését kísérli meg a minket közlelől érintő neves könyve az emlékezetről (Bergson, 1896). Bergson megkülönbözteti a motoros szokásokat, melyek a tudást, az alkalmazkodást képviselik s a kép-emlékeket, melyek énkünk részletes, személyes emlékeit képviselik. Az agy a szokások tárháza, a személyes emlékeknek viszont csak hozzáférési útja, azok nem kezelhetők materiálisan. "Testünk a cselekvés eszköze, s csak a cselekvésé. Semmilyen mértékig, semmilyen értelemben s semmilyen szempontból sem szolgál arra, hogy egy reprezentációt készítsen elő, még kevésbé, hogy azt megmagyarázza" (Bergson, 1896, 253. lap).

Tekintsünk most el a koncepció sokat vitatott dualizmusától s attól, hogy Bergson számára a kettősségben az érdekes éppen a tiszta megismerést képviselő reprezentáció, a képek világa volt. Felfogása sok szempontból jogos elégedetlenségből fakadt a hagyományos asszociációs lélektannal szemben. Ha az agy például elszigetelt képzetek tárháza, akkor nem tudjuk magyarázni, hogy agysérüléseknél miért nem a feltételezett tárolási módnak, a hasonlóságoknak megfelelően felejtődnek a dolgok. (Ezt a mozzanatot számos, Bergsontól távol álló mai filozófiai pszichológus is hangsúlyozza. Fodor, 1974, számára például

alapkérdés, hogy a mentális azért nem redukálható neurológiává, mert a két rendszer nem azonos módon tagolódik.)

A Bergson felvetette két rendszer számos mai megkülönböztetést vetít előre. Bergson didaktikus példája a lecketanulás: a felmondott lecke felelne meg a szokásos emlékezetnek, a tanulás körülményeire vonatkozó képek pedig a kép-emlékezetnek. A mai pszichológia szemszögéből itt azonnal eszünkbe jut, hogy kissé tisztázatlanul a döntő elkülönítő mozzanatok, egyszerre van itt szó tudás és egyéni (epizodikus) emlékek, szokások és élményszerű emlékek szembeállításáról, valamint a múlt hatásainak és a tulajdonképpeni emlékezésnek az elkülönítéséről.

Érdekes, hogy hogyan illeszkedik az elkülönítés Bergsonnál az asszociációs elvekkel szembeni harc kontextusába. A felismerés során, mondja Bergson, szokásrendszereink összefüggést teremtenek a pillanatnyi helyzet s a múlt között. Az asszociáció nem az elszigetelt elemek kapcsolódási szabálya, hanem ennek a folyamatos alkalmazkodásnak a mellékterméke.

„... a hasonlósági és az érintkezési asszociáció nem lelki életünk kontingens formái. Egyetlen alapvető tendencia két kiegészítő aspektusát képviselik, minden szervezetnek azt a törekvését, hogy egy adott helyzetből kiemelje azt, ami hasznos, s hogy a bekövetkező reakciót motoros szokás formájában elraktározza, hogy azt hasonló helyzetben majd használja.”

(Bergson, 1896, 186. lap)

A pillanatnyi érdek diktálta szelekcióval élő cselekvési szint és a részletes, tiszta emlékek szintje között számtalan szerveződési sík helyezkedik el. Értelmünk tulajdonképpen az emlékek új és új kontextusokba helyezésében valósul meg; emlékeinket állandóan újrakreálja. Működése állandó feszültség a motoros szokások és a tiszta reprezentáció között.

A *Teremtő fejlődés* (Bergson, 1930) ezen az úton megy tovább, amikor a cselekvés problémáját mint a tiszta, érdekmentes megismerést befolyásoló emberi sémák kérdését veti fel. A cselekvő ember igényei akadályozzák meg, hogy akár a világban, akár saját lelkében észrevegye a folyamatos változást:

„... értelmünk mindenekelőtt a cselekvés szükségszerűségével lévén elfoglalva, mind ő maga mind az érzékek csak arra szorítkoznak, hogy az anyag alakulásáról helyről-helyre mozdulatlan pillanatfelvételeket készítsenek.”

(Bergson, 1930, 249. lap)

A tudat mindig mozgóképszerűen működik. William James-nek a tudatáramlásról szóló elemzéséhez hasonlóan Bergson is úgy véli, hogy az áramlásból csak a szigetek kiugróak. A szigetek kiválasztásának irányító elve a céltételező emberi cselekvés:

„... mindannyiszor, mikor természetünk mozgását követjük, cselekvés végett gondolkodunk. Nem kell tehát csodálkoznunk azon, hogy a cselekvés szokásai otthagyják színüket az elképzelés szokásain... minden emberi cselekvés kiindulópontja valami kielégítetlenség s ennél fogva valamely hiányérzet. Az ember nem cselekednék, ha nem tűzne célt maga elé és csak azért keresgél, mert nélkülöz.”

(Bergson, 1930, 270. lap)

„... cselekedeteinkben az eredmény érdekkel bennünket: az eszközök keveset határoznak, csak elérjük velük a célt. (...) elménkben kifejezetten csupán az a végpont rajzolódik, hol majd tevékenységünk megpihen; a cselekvést alkotó mozgások vagy kisiklnak eszméletünkből, vagy csak zavarosan jutnak látókörünkbe.”

(Bergson, 1930, 272. lap)

A valósággal küzdő, alkalmazkodó ember mindenben teljes személyiségével vesz részt, emlékeink mindent áthatnak, hangzik a hűséges ismertető Gillouin (1920, 52. lap) szavaival az összefoglalás:

„Hogy a percepció (...) valósággal is olyan kimagaslóan szubjektív jellegű, azt csakis az emlékezet hatalmas hozományának köszönheti. Tökéletes percepcióinknak legkisebbike is visszaemlékezésektől terhes, melyek őt a mienkké avatják.”

Annak ellenére, hogy sok elítélőt mond a kísérletezőkről s a kísérletezőknek, saját kora pszichológiájában nagy hatása volt Bergson emlékezetfelfogásának. Janet (1928) például úgy érzi, Bergson nyomán el kell különítenünk az emlékezés eltérő szintjeit, de ez nem indokolja, hogy az egyiket kiragadjuk a természeti világból. Sokan észreveszik, hogy a kettős emlékezetfelfogás racionális magva az asszociációs mechanikával való elégedetlenség (így értelemezi pl. Vigotszkij, 1971), hogy Bergson a sémaközpontú, értelmes emlékezés gondolat felé nyit. Lacombe (1930) alapos kritikai monográfiájában részletesen rámutat arra is, hogy Bergson kettős emlékezeti rendszere számos fontos megkülönböztetést mos össze: akció és reprezentáció, dinamikus és statikus, ismétlődő és egyedi eseményekre vonatkozó emlékezet keverednek példáiban. Ugyanígy, a felismerésről szóló érzékeny elemzései éppen csak azt

nem igazolják, hogy létezne maga a tiszta emlékezet. Továbbmenve, Lacombe arra is rámutatott, hogy a személyes emlékek jelentőségét kiemelô Bergson éppen a történeti típusú emlékezéssel nem tud mit kezdeni.

Ez a hiányérzet megjelenik a francia szociológiai iskola emlékezet koncepciójának kidolgozásában is, mely iskolára Bergsonnak nagy inspiratív szerepe volt. Csakhogy Halbwachs (1925, 1968), aki középiskolásként Bergson tanítvány volt, túllép a mesteren. Nagyon hasonló evidenciákat használ (emlékek az álmokban, az afáziás zavar pszichológiai lényege stb.) de ellenkezô következtetésekre jut: tiszta, gyakorlatiatlan emlékezet nincsen. Minden emlékünk megkonstruált, társadalmi kereten átszûrve jelenik csak meg. Elszigetelt s individuális élmények - a bergsoni értelemben vett képi emlékek - nincsenek, minden emlékezés az élet igényei szerint szervezôdik, ráadásul ezt a konstrukciót nem csupán a motoros cselekvés, hanem a társas keretek is irányítják.

A francia pszichológiában Bergson kategorikus, s szakpszichológia-ellenesnek is olvasható kifejtése máig provokatív erejû. Piaget (1968) még a hatvanas években is könyvet szentel a filozófiai, pusztán fenomenológiai karosszékpszichológia lehetetlenségének, ahol kortársai (Sartre és MerleauPonty) mellett a bergsoni örökség is megkapja a magáét. Bergson antiasszociacionista felfogását Piaget elfogadja. Vitatja azonban, hogy mindez a kísérleti módszer megkérdôjelezéséhez és metafizikus koncepciókhoz kellene vezessen. A kétféle emlékezet koncepciónak például megvan a racionális magva: a kép-emlékezet a felidézés, a szokás-emlékezet pedig a felismerés megfelelôje lenne. Ebben a keretben értelmezhetô helyesen, mondja Piaget, hogy az igazi emlékezés állandóan sémák által meghatározott, rekonstrukciós folyamat, amit valójában Bergson is jól lát.

Bergson egész felfogását inkább a másik oldalról, az értelem adaptív jellege felôl értelmezte magyar követôje, a sokoldalú Dienes Valéria (1923). A kétféle emlékezet dualizmusától Dienes eljut a lelki élet egészének átfogó séma elméletéig, olyan koncepcióig, melyet a korban Otto Selz (1922) és Frederic Bartlett (1932/1985) képviselnek. Minden megismerési folyamatban életünk egészével veszünk részt, hirdeti, nem vagyunk az egyedi inger fogjai. Ebben az állandó átstrukturálásban a tudat úgy jelenik meg, mint egy sziget, a szabályozás átmeneti zavara az automatizált mozgások és öntudatlan emlékek tengerében s nem mint egy eleve adott középpont.

Az észlelés nem rögzítés, hanem szelekció. Alapvetô válogató elve a mozgás. A szenzoros események kiváltotta mozgástörédek a hasonló mozgásokhoz kapcsolódó emlékeket aktiválják s ezáltal gazdagítják élményeinket.

Lelki életünk állandó ingadozás a cselekvés és az ellenôrizetlen véglet, az álom között. Hétköznapi élményvilágunk az emlékek nyújtotta nyersanyagok állandó megszervezése a pillanatnyilag érvényes cselekvési sémáknak megfelelôen.

A gondolkodás sem pusztán gondolatok kombinálása, hanem egy átfogó sémán alapuló aktív erőfeszítés. "... a szellemi erő kifejtés (...) a sémáktól a képek felé, az elvontságtól a konkrét felé vezető úton ... történik" (Dienes, 1923, 35. lap).

Bergson tehát amikor kettéválasztja az embert, a cselekvés szervező szerepét az alacsonyabb, "nem tiszta" szinthez rendeli. Ez azonban értékelhető úgy is, hogy eltekintünk az életet kissé sajnálkozva néző arisztokratizmusától. Az érdeklődő cselekvés magában ebben a "földhözragadt" szférában mint szervező elv jelenik meg, mint az asszociációt helyettesítő illetve magyarázó, az elemeken túlvivő mintázat.

3. A HETVENES ÉVEK SÉMAELMÉLETEI MINT KOGNITÍV RENDEZÉSI ELVEK

Ugorjunk messze Bergsontól, s nézzük meg, hogyan jelent meg organizáló fogalomként a sokkal profánabb kognitív pszichológiában a cselekvés. A hetvenes évektől a modern kognitív pszichológia szintén szembekerül azzal a kérdéssel, hogy hogyan kezelje a "mentális rendet". A megosztó tényező hasonlít a század elején felmerült gondolathoz: vajon az asszociáció kielégítő rendteremtő elv-e vagy valami más után kell néznünk? Maga az asszociációval való elégedetlenség azonban nem ugyanúgy fogalmazódik meg, mint William James vagy Bergson koncepciójában. A hangsúly nem azon van, hogy az elemekre bontás eltorzítja a mentális élet szakadatos folyamát, hanem azon, hogy az izolálható vagy mindenesetre izolált elemek közötti szerveződések nem jellemezhetők pusztán két asszociációs törvénnyel, a hasonlósággal és az érintkezéssel. Két csábítást el kell kerülnünk, mikor ezt a fejleményt értelmezzük. Vonzó lenne pusztán annyit mondani, hogy ez a hangsúlyeltolódás az asszociáció kritikájában a pszichológiában is végbement (kései) "nyelvi fordulat" következménye, annak folyamánya, hogy ma az asszociációs elv bírálata nyelvi anyagok kapcsán merül fel. James (1890/1983), amikor a folyamatos tudatáramlásról beszél, példája egy mondat megértése során végbemenő változások (hogyan merül fel az egyik szó, szorul háttérbe az előző stb.). Mikor pedig Bergson (1896) a ma perceptuális ciklusnak nevezhető folyamatokat emlegeti, kulcspéldái szintén a beszéd megértésből származnak (milyen különbség van egy mondat észlelésében akkor, amikor a személy ismeri a nyelvet s amikor nem). Vagyis az új mozzanat a mai pszichológiában nem pusztán a nyelv előtérbe kerülése, hanem a struktúra kiemelkedő szerepe, amiben természetesen vezető szerepet játszik a nyelvi struktúra.

A másik elkerülendő csábítás a naiv hit abban, hogy a mai kognitív pszichológiában az asszociáció magyarázó értékének kritikája fenntartás nélkül érvényesülne. Ez koránt sincs így. Már a hetvenes évek elején megjelennek magán a kognitív táboron belül a rafinált neo-asszociációs elképzelések, például Anderson és Bower (1973) munkájában, akik az asszociatív kapcsolatok címkézésével fedik le a struktúrát (pl. alany-állítmány, alá-fölérendelés) s ezzel a ravasz, de mégiscsak asszociatív hálók gondolatának nyitnak utat. Ma pedig a konnekciónizmus képviselői egy mindent magyarázni akaró, kevés elvvel

(lényegében érintkezéssel és gyakorisággal) dolgozó asszociációs masinériát dolgoznak ki (Rumelhart és McClelland, 1986). Bármily közhelyes is számunkra a struktúráközpontú felfogás, ne higgyük ezt egy lefutott csata biztos győztesének.

Az asszociáción túlvivő szerveződésnek két tipikus jelöltje fogalmazódott meg a mai kognitív pszichológiában. Az egyik a **nyelvi rendszer**. A modern pszicholingvisztika az akkor behaviorista formákban élő asszociációs premisszák elleni harcban született meg, s a nyelvi szerveződést, sőt ezen belül is a formális szintaxist használta az asszociációs felfogás átfogó megkérdőjelezésére (Bever, Fodor, és Garrett, 1968), majd a mondat pszichológiájára talált elveket ki is próbálta terjeszteni a megismerés egészének modellálására.

A grammatika mellett a másik nagy táborokat mozgósító "meghaladó" fogalom a séma vált. Több, egymással versengő fogalom él ma az emberi megismerés három döntőnek tartott mozzanatának lefedésére. E három mozzanat: a megismerés nem kumulatív; nem egyirányú, hanem ciklusokba szervezett: amit tudunk, befolyásolja, amit felveszünk; elvárásrendszereink nem (csak) atomisztikusak, hanem maguk is egészekbe szerveződtek. A jelenségsor leírására használt fogalmak nem szükségszerűen szinonimák: a keret pl. a még betöltetlen elvárásokra utal, szemben a már interpretált elvárásokat leíró sémával stb. (lásd e kérdésekről Neisser, 1984). Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban mégis a sémát használom mint generikus kifejezést ennek jellemzésére.

A sémákkal kapcsolatos egyik alapvető kérdés, hogy honnan származnak. Az egyik lehetséges alternatíva a pusztán esetlegességből származtatni őket. A sémák nem lennének mások, mint az összegeződő tapasztalatból a perceptuális tanulás általános elveinek megfelelően kiemelt mintázatok. Ezzel persze kissé bezárulna a kör: szerettünk volna túllépni a pusztán akcidenecián alapuló asszociatív szerveződésen s oda jutunk el, hogy maguk az ezt képviselni óhajtott magasabb szerveződések viszont esetlegesek. Biztos, hogy ilyen elvárásrendszereink is vannak. Az életnek a "Ha kedd, akkor Belgium" is része. Számunkra most azonban az az érdekes, hogy amikor a sémák egy részéhez megpróbálnak motivált genezist találni, a kutatók újra az **emberi cselekvésben** lelik meg ezt az alapot, akár csak Bergson. Csakhogy számunkra a megtalált megoldás az, ami Bergsonnál egy kicsit még rossz szájízű szerveződés volt. A továbbiakban két példával próbálom illusztrálni ezt.

4. A KOGNITÍV SÉMA MINT A CSELEKVÉSI MODELL ÁTVÉTELE

(a) Történetsémák és az emberi cselekvés

Az emberi cselekvés mint rendteremtő, szervező modell a legfeltűnőbbben a bonyolultabb esemény jellegű szerveződést mutató anyagok megértésének és megjegyzése kutatásában merült fel. Sommásan fogalmazva, a narratív struktúrákkal folyó, ma már több mint egy évtizedes kutatás során az derült ki, hogy hétköznapi megismerésünk alapvetően antropomorf. Az emberi cselekvés célkitűző és problémamegoldó jellegére vonatkozó

elvárásrendszerünk komplex események s ezt leíró történetek esetén az értelmessé tétel és koherencia teremtés legfőbb eszköze.

A kiinduló tények, melyekről itt magyarázatot kellene adni, igen egyszerűek s már Bartlett (1932/1985) klasszikus munkájában szerepeltek: összefüggő szövegek felidézése során egyszerre adunk vissza többet s kevesebbet, mint ami a szövegben volt. A felidezés meglévő sémáinknak megfelelő szelektív rekonstrukció. Ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy egyszerű narratív szövegek esetén ez a sematizáció különösen könnyed és egyöntetű, ami arra utal, hogy ezekre valamilyen kitüntetett séma áll rendelkezésünkre – már korai életkorokban is. Továbbá – idegen kultúrákból származó történeteket saját racionalizációs sémáinknak megfelelően adunk vissza.

A történet ott kezd relevánssá válni a cselekvés és megismerés kapcsolata szempontjából, ha megnézzük, hogyan próbált a modern emlékezetkutatás és pszicholingvisztika explicitebb jellemzést adni a sémákra. Kezdetben a struktúrát a szövegben magában kerestük. A történetek szerkezetére kialakított strukturalista modelleket kezdték generatív szabályokként kezelni, mint amely szabályok végtelen számú történethez képesek szerkezetet rendelni. A megértést s felidézést pedig az így a szabályok alkalmazásával kapott szerkezet irányítaná. Rumelhart (1975) úttörő munkáját követve számos, egymással versengő változat jött létre a történetek s a sematizáció ilyen jellemzésére. A részletezéstől meg akarom kímélni az olvasót. Számunkra érdekes az, hogy egyrészt létrejöttek olyan modellek is, melyek a történetekben szereplő események s cselekvések közti nyelvtani kategória viszonyokat fokozatosan "naiv pszichológiai kategóriák" közötti motivációs viszonyokká alakították át: ki miért csinál mit.

Bár empirikus alátámasztást (a felidézési mintázatok és a szerkezet közti összefüggés szolgált itt érvként) mindegyik modell kapott, ennek igazi meggyőző értéke nincsen: ugyanazokat az eredményeket másik modell is be tudta volna jósolni. A különböző modelleket közvetlenül, ugyanazon az anyagon összehasonlítva kiderült, hogy azok a modellek rendelkeznek igazán prediktív erővel, melyek a szerkezetet a történet hős cselekvési rendszerére alapozva állítják fel (Black és Bower, 1980; Pléh, 1986).

Az ilyen eredmények azt sugallják, hogy egyszerű történetek szerkezetének kulcsa, a keresett kitüntetett séma az emberi cselekvés szerkezetében keresendő. Mikor történeteket értünk meg, az emberi személyközi cselekvésre vonatkozó ismereteinket, naiv szociálpszichológiánkat vetítjük rá a történetre, hogy koherenciát és sémát találjunk. A hagyományos egyszerű történetek specifikuma itt csak az, hogy ilyen esetekben a kultúrában prototipikus motivációk révén ez a cselekvési szerkezet könnyen és egyöntetűen rekonstruálható a befogadó részéről.

Két mozzanatot fontos kiemelni ennek az empirikus kutatási iránynak a kapcsán. Természetesen az, hogy az emberi cselekvési minta feldolgozást irányító szerepét emeljük ki, még nem jelenti a kutatás lezárását. Az ezt követő évtized fejleményei (vö. pl. a László, 1988,

szerkesztette kötetet) azt mutatják, hogy ezen az általános kereten belül maga a sematizáció a cselekvésre vonatkozó naiv reprezentációk vizsgálatának kitüntetett terepévé válik. Vagyis ezen az úton haladva további részleteket tudunk meg arról, milyen eltérések vannak a különböző aktusok és események reprezentációjában (pl. hogy emberi aktusokat cél-sémának, fizikai eseményeket oksági sémának megfelelően képezünk le). Ami magát a sematizációt illeti a megértés során szükséges különböző sémák egymáshoz viszonyított szerepe is kezd körvonalazódni. Az eredetileg a kognitív pszichológiai modellálást érintő kérdés magyarázatát a "naiv szociálpszichológiában" leli. Eközben azonban nem évül el a "végső" ismeretelméleti kérdés melyből pl. Bergson is kiindult. A mai empirikusan alátámasztott sémaelméletek kapcsán is felmerül ugyanis, vajon az antropomorf sémák használata kényszerű és elkerülhetetlenül mindenre rávetítődik-e, illetve hogyan tudunk ebből kilépni s például éppen saját torzító tükreinket megismerni.

(b) A korai nyelvtani kategóriák és a tárgyi cselekvés

Másik példám a gyermeknyelvi kutatás területéről származik. Természetesen ezt sem szabad úgy értelmezni, mint egy mindenki szerint győzedelmes álláspont képviselétét; a cselekvéses modellek a hetvenes években is csak az egyik pólust képviselték abban a vitában, hogy milyen természetűek a gyermek első nyelvtani kategóriái. Ráadásul a kilencvenes évek már új hangsúllyal veti fel újra ezt a kérdést: magát a szándéktulajdonítást és a mögötte rejlő rejtett tudatelméletet kezdi el vizsgálni. Valójában a következő lépésből indulnának ki azután az újabb megfontolások: vajon nem áll-e ezek mögött a kategóriák mögött egy átfogóbb tudatelmélet a gyermeknél? A kiindulópont talán nemcsak a saját cselekvés, hanem a cselekvéseket motivációsan értelmező intencionális hozzáállás.

A cselekvés itt is formai értelemben vett struktúra és motivált, szemantikai-tartalmi megalapozás vitája közben jelenik meg. A generatív nyelvtanhoz kapcsolódó törekvések a gyermek kezdeti megnyilatkozásaiban egy preformáltan meglévő s ugyanakkor a tiszta nyelvtani formának megfelelően szervezett szintaxist látnak. A hatvanas évek végén megjelennek olyan törekvések, melyek ezek helyett a formai kategóriák (pl. az alany) helyett tartalmilag-szemantikailag értelmezhető alapvető nyelvtani kategóriákat keresnek. Fillmore (1968) esetnyelvtana a gyermeknyelvi kutatásban is mint nagy karriert bejártó inspiráció jelent meg. Mint nyelvtan, ez a felfogás a mondatok alapvető szintaktikai szerkezetét olyan kategóriák keretében elemzi, mint cselekvő, cél, fogadó, eszköz, hely. Számos olyan megoldás született, amelyek az első megnyilatkozásokat úgy elemzik, mint cselekvő-cselekvés, cselekvés-tárgy stb. kombinációkat, formai szerkezetek helyett (összefoglalásukra vö. Pléh, 1985). A grammatika szempontjából tehát motivációt vélnek találni a kutatók. De honnan erednek maguk ezek a kategóriák? Bruner (1974/1980) valamint a Piaget követők (Sinclair, 1973) felfogása szerint a tárgyakkal a szenzomotoros periódusban végzett cselekvés

illetve a preverbális szerepjátékok (melyek például a Cselekvő, az Adó és a Kapó elkülönítését segítik elő) adnák meg azt a kiinduló mintát, amire a grammatika elsajátítása rávetülne. A saját cselekvés tagolása adja meg a kiindulópontot a nyelvtani tagoláshoz és kategória alakuláshoz, a tárgyi cselekvés lenne a grammatika templátja. A felfogás annyira vonzó, hogy még olyan spekulációk is születtek, melyek a nyelv keletkezésében is az eszközhasználó tevékenység és a grammatika közötti analógia kulcsjelentőségét hirdetik. Érdeemes megemlíteni, hogy hasonló módon spekulált már Karl Bühler (1934) is. Az indoeurópai esetrendszer eredetével kapcsolatban folyt egy vita, vajon a nyelvtani esetek logikai vagy téri-perceptuális eredetűek-e. Bühler szerint egyik sem. Az esetek kiindulópontját az eszközöket használó emberi cselekvésben kell keresnünk.

Mindez szépen hangzik. Két fontos megjegyzés nélkül azonban félrevezető lenne. A cselekvéses séma önmagában még nem eredményez grammatikát. Hiszen ebből kiindulva honnan tudnánk, hogy akkor is alanyesetet használunk, ha a *bácsi*,s akkor is, ha a *kalapács* törte be az *ablakot*. Lehet, mondják sokan, hogy a cselekvéses séma csak segíti a nyelvtan kialakítását, de nem magyarázza, ez felel meg Pinkler (1984) nevezetes „csizmahúzó” koncepciójának.

Másrészt éppen a gyermeknyelvi alkalmazások mutatják meg igen világosan minden antropomorf modell módszertani nehézségét. A cselekvéses "mintázatból" kiindulva ugyanazok a megnyilatkozások számos módon leírhatóak. Ha a kutató rá tudja húzni az anyagra a cselekvéses patternt, még nem döntötte el, pontosan milyen húz rá arra a gyermek.

Hivatkozások (10csel.doc)

Anderson, J.R.; Bower, G.H.

(1973) *Human associative memory*. Washington, D.C.: Hemisphere.

Bartlett, F.

(1932/1985) *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat.

Bergson, H.

(1896) *Matiere et mémoire*. Párizs: Alcan Hivatkozás a kritikai kiadás alapján: Oeuvres 1959, Párizs: Presses Universitaires de France.

(1923) *Idő és szabadság*. Budapest: Franklin.

(1930) *Teremtő fejlődés*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Bever, T.G. Fodor, J.A.; Garrett, M.

(1968) A formal limitation of associationism. In: Dixon, T.R. és Horton, D.L. (eds.) *Verbal behavior and general behavior theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 582-585.

Black, J.B.; Bower, G.H.

(1980) Story understanding as problem solving. *Poetics*, 9, 223-250.

Blonszkij, P.P.

(1935) *Pamjaty i mislenyije*. Moszkva: Ogiz-Szocsekgiz.

Bruner, J.S.

(1974/1980) A kommunikációtól a nyelvig. In: Pléh Csaba (szerk.) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó, 455-486.

Bühler, Karl

(1922) *Die geistige Entwicklung des Kindes*. 3. kiadás Jéna: Fischer.

(1935): *Sprachtheorie*. Jéna. Fischer.

Dienes Valéria

(1923) Bergson lélektana. In: Bergson, H. (1923) *Idő és szabadság*. Budapest: Franklin, 7-49.

Fillmore, C.

(1968) The case for case. In: Bach, E. és Harms, E.J. (eds.) *Universals in linguistic theory*. New York: Holt, 1-90.

Gillouin, R.

(1920) *Henri Bergson filozófiája*. Budapest: Franklin.

Halbwachs, M.

(1925) *Les cadres sociaux de la mémoire*. Párizs: Alcan.

(1968): *La mémoire collective*. Párizs: Presses Universitaires de France, 2. bővített kiadás.

Heider, F.

(1944): Social perception and phenomenal causality. *Psychological Review*, 51, 358-374.

James, W.

(1890/1983) A gondolatáramlás. In: Pléh Csaba (szerk.) *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény I.* Budapest: Tankönyvkiadó, 241-258.

Janet, P.

(1928) *L'évolution de la mémoire.* Párizs: Flammarion.

Külpe, O.

()

Lacombe, R.

(1930): *La psychologie bergsonienne.* Étude critique Párizs: Alcan.

László, J.

(1988, szerk.) *Válogatás a szociális megismerés irodalmából.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Leontyev, A.N.

(1979) *Tevékenység, tudat, személyiség.* Budapest: Gondolat-Kossuth.

Marton L. Magda

(1982) Nem tudatos folyamatok vizsgálata és értelmezése az általános lélektanban. *Pszichológia*, 2, 157-193.

Neisser, U.

(1984) *Megismerés és valóság.* Budapest: Gondolat.

Piaget, J.

(1967) *Biologie et connaissance.* Párizs: Gallimard.

(1968) *Sagesse et illusions de la philosophie.* Paris. Presses Uiversitaires de France.

Pléh Csaba

(1985) A gyermeknyelv fejlődésének és kutatásának modelljeiről. *Pszichológiai Tanulmányok*, XVI, 105-188.

(1986) *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ribot, Th.

()

Rumelhart, D.E.

(1975) Notes on a schema for stories. In: D.G. Bobrow and A. N. Collins (eds.) *Representation and Understanding.* New York: Academic Press, 211-236.

Rumelhart, D.E.; McClelland, J.L. et al.

(1986) *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition. Vol. I-II.* Cambridge, MA: Bradford.

Selz, O.

(1922) *Zur Psychologie des produktiven Denkens und des Irrtums.* Bonn

Sinclair de Zwaart, H.

(1973) Language acquisition and cognitive development. In: Moore, T.E. (ed.) *Cognitive development and the acquisition of language*. New York: Academic Press, 9-25.

Szecszenov, I.P.

()

Vigotszkij, Sz.L.

(1971) *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Budapest: Gondolat.

Weimer, W.B.

(1974) Overview of a cognitive conspiracy. In: Weimer, W.B. és Palermo, D.S. (eds.) *Cognition and the symbolic processes*. New York: Wiley, 415-442.

Wertheimer, M.

(1922/1983) Adalékok az alakról szóló tanításhoz. In: Pléh Csaba (szerk.) *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény II*. Budapest: Tankönyvkiadó, 121-129.